

Wiktor Szymborski

„Duchowa pomoc” w podróży? Indulgence udzielane wiernym wspomagającym pielgrzymów i wędrowców na terenie średniowiecznej Polski

Badania nad ruchem pielgrzymkowym w średniowieczu cieszą się nieustającym zainteresowaniem badaczy, o czym świadczy ciągle powiększająca się bibliografia prac, rejestrowana przez *International Medieval Bibliography*¹. W oparciu o zachowane relacje z pielgrzymek zidentyfikowano trasy, jakimi podążali średniowieczni pątnicy. Liczni autorzy odtwarzający motywację średniowiecznych pielgrzymów podkreślali pragnienie uzyskania odpustów². Halina Manikowska dla oddania tego zjawiska posługuje się określeniem *dewocji kalkulacyjnej*³. Warto podkreślić, że w średniowieczu dla ułatwienia zdobycia indulgencji sporządzano specjalne przewodniki informujące wędrowców o możliwych do osiągnięcia odpustach⁴. Badacze zaobserwowali zmianę w terminach podejmowanych pielgrzymek, coraz częściej rytm wędrowki dostosowywano do kalendarza odpustowego⁵. W niniejszym szkicu chciałbym przedstawić kwestię odpustów udzielanych wiernym, którzy wspomagali średniowiecznych wędrowców i pielgrzymów na terenie Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Najwybitniejszy badacz dziejów odpustów, a zarazem jeden z pionierów w tej dziedzinie, Nicolaus Paulus zwrócił uwagę na wyjątkowo istotny wymiar społeczny udzielanych w średniowieczu indulgencji. Przeanalizował on wybrane dokumenty, mocą których przyznawano wiernym odpusty, dzieląc je na kilka kategorii: dla osób wspierających budowę świątyń, szpitali, leprozoriów i innych instytucji dobroczynnych, szkół, ubogich studentów, bractw wspierających ubogich, wiernych pomagających w zebraniu niezbędnych środków na wykup z niewoli tureckiej krzyżowców, troszczących się o utrzymanie pokoju Bożego, przyczyniających się do budowy fortyfikacji, umocnień, hospicjów, w których przebywali pątnicy, a nawet osiedlających się na terenach niegdyś należących do muzułmanów⁶. Co więcej, można odnaleźć

odpusty, które mogli otrzymać wierni po przesłaniu jałmużny danej świątyni⁷. Na tej długiej liście znalazły się także indulgencje, jakimi nagradzano osoby budujące bądź remontujące drogi⁸, którymi przemieszczali się pielgrzymi i wędrowcy. Ta ostatnia kategoria dokumentów była niezwykle rozpowszechniona w Europie Zachodniej. Świadczy o tym między innymi obszerna kolekcja odpustów związanych z budową mostu w Awinionie, opublikowana w osobnym zbiorze papieskich bulli⁹.

Listę stworzoną przez Paulusa można poszerzyć o indulgencje udzielane wiernym, którzy wsparli ubogich pielgrzymów i wędrowców. Nadania te uzupełniają obraz pozycji społecznej oraz przywilejów, jakie posiadali średniowieczni pielgrzymi, zarazem stanowią drobny przyczynek w badaniach nad technicznymi aspektami organizacji pielgrzymek. Zagadnienie to nie zostało, jak dotąd, omówione w polskiej literaturze, pomimo licznych i cennych publikacji poruszających różnorodne aspekty przedsięwziętych pielgrzymek. Spośród badaczy poruszających kwestie organizacji ruchu pątniczego należy wymienić m. in.: Halinę Manikowską¹⁰, Wojciecha Mruka¹¹ i Danutę Quirini-Popławską¹². Warto wspomnieć także publikacje przedstawiające różnorodne aspekty pielgrzymek w średniowiecznej Europie, także tych do miejsca kultu św. Jakuba Apostoła¹³.

Próba omówienia podjętego zagadnienia przysparza wiele trudności ze względu na charakter źródeł, na podstawie których można by odtworzyć pielgrzymki podejmowane na terenach Polski i Litwy, jak i dokonanie identyfikacji wędrowców wyruszających do głównych sanktuariów w Europie¹⁴. Należy także podkreślić wyjątkowy charakter dokumentów oferujących wiernym odpust w zamian za udzielenie pomocy pielgrzymom. Kancelarie biskupie bądź papieskie wystawiały stosowny dyplom, po czym przekazywały go zainteresowanej osobie, która odbywając pielgrzymkę, okazywała go w czasie podróży. Dokument ten był niezwykle cenny w czasie realizowanej pielgrzymki, tracił jednak swoje znaczenie po jej zakończeniu¹⁵. Mógł oczywiście pełnić funkcję swoistej pamiątki czy dowodu potwierdzającego fakt odbycia pielgrzymki, taką funkcję jednakże pełniły znaczki pielgrzymie, chętnie nabywane w miejscach świętych¹⁶.

Z terenów Europy Zachodniej zachowały się wzmianki o odpustach udzielanych przez ordynariuszy diecezji, pragnących wesprzeć ubogich pielgrzymów zmierzających do miejsc świętych¹⁷. Formułę o udzieleniu odpustu pisarze kancelarii biskupich umieszczali zapewne w dokumencie, który zarazem stanowił pielgrzymi paszport. Za przyjęciem tej hipotezy przemawiałby fakt, że średniowieczny pielgrzym, posługując się takim dokumentem, mógł potwierdzić swą tożsamość oraz fakt, że peregrynacja została podjęta z przyczyn religijnych. Tym samym wykazywał on, że odbywana pielgrzymka nie była karą nałożoną przez średniowieczną inkwizycję za wyznawanie heretyckich poglądów¹⁸, a w konsekwencji mógł również liczyć na wsparcie wiernych pragnących otrzymać odpust. Takim swoistym paszportem pielgrzymim był dokument wystawiony przez kancelarię papieża Piusa II 29 października 1461 r. dla

Johna Hinthetha pielgrzyma z diecezji Canterbury, który w czasie swej peregrynacji z Anglii do Rzymu został napadnięty i ograbiony. Papież udzielił odpustu jednego roku wiernym, którzy wsparli go jałmużną¹⁹.

Wędrowcy posiadający tzw. *litterae tractoriae*, będące w użyciu od czasów karolińskich, a które poświadczały tożsamość pątnika oraz zawierały prośbę o udzielenie wsparcia, mogli korzystać z wszelkich przywilejów, jakimi obdarowano średniowiecznych pielgrzymów²⁰. Należy nadmienić, że z ziem polskich teksty dokumentów tego rodzaju, które można określić mianem paszportów pielgrzymich, stanowią prawdziwą rzadkość²¹. Na większą skalę dyplomy te pojawiły się dopiero w XVII w. Jednym z nich jest dokument dla Wawrzyńca Bieniewskiego wystawiony 12 kwietnia 1604 r. przez radę miasta Krakowa²². Pomimo, iż dyplom ten nie zawiera nadania odpustu dla osób wspierających wędrowkę tego pobożnego kleryka, zasługuje on na uwagę, gdyż ukazuje ewolucję, jaką przeszły paszporty pielgrzymie. Dyplom ten bowiem pełnił także funkcję tak zwanego listu zdrowia. O wyjątkowej zapobiegliwości kleryka zmierzającego do Rzymu świadczy fakt, że tego samego dnia wystarał się o analogiczny paszport, wydany tym razem przez biskupa sufragana diecezji krakowskiej, Pawła Dębskiego²³.

Czy na gruncie Polski można odnaleźć ślady stosowanej w Europie Zachodniej praktyki obdarowywania pielgrzymów i wędrowców indulgencjami? Analiza zachowanego materiału źródłowego sugerowałaby odpowiedź negatywną, gdyż nie posiadamy dokumentów odpustowych wystawionych przez ordynariuszy diecezji położonych na terenie Polski bądź Wielkiego Księstwa Litewskiego na rzecz pielgrzymów²⁴. Niemniej jednak, w oparciu o wszechstronną lekturę nadań odpustowych wystawionych w Europie Zachodniej można przypuszczać, że ten typ dokumentu był w Polsce znany. Do naszego kraju bowiem docierały dyplomy, w których oferowano odpust w zamian za ułatwienia w podróży, pochodzące z kancelarii papieskiej bądź wystawiane przez kardynałów rzymskich.

W przypadku nadań odpustowych, związanych z udzielaniem wsparcia w podróży, można wyróżnić dwie kategorie. Do pierwszej z nich zalicza się te dokumenty, w których ogólnie sformułowano kategorię osób, którym należało pomóc. Zaznaczono jedynie, że dotyczą one np. zakonników, duchownych bądź wędrowców. W odniesieniu do drugiego typu wyraźnie określono beneficjenta.

Informacje o pierwszej kategorii nadań można odnaleźć w zbiorczych zestawieniach wszystkich indulgencji udzielonych poszczególnym zakonom. I tak, w jednym z rękopisów Biblioteki Kórnickiej zachowały się wiadomości o bulli papieża Jana XXII, który potwierdził wszystkie odpusty udzielone przez papieży Zakonowi Braci Mniejszych. Stosownie do ich treści wierni, którzy wspomagali franciszkanów w czasie swej podróży, mogli otrzymać 40 dni odpustu, dzięki nadaniom papieży Innocentego IV, Mikołaja III i Klemensa IV²⁵. Lektura tych wzmianek oddaje przemiany, jakim podlegała polityka kurii papieskiej wobec indulgencji²⁶. Początkowo były to bardzo

niewielkie wartości odpustów, ale już w XV–XVI w. wzrosły one do rzędu dziesiątków lat. Wówczas to sporządzano wspomniane zestawienia i przypisywano papieżom żyjącym w XIII w. nadania, których wartość pojawia się w bullach odpustowych dopiero w XV i XVI w. Należy tutaj wymienić rzekomy odpust przyznany przez papieża Aleksandra IV, który w zamian za udzielenie gościny i wsparcia Braciom Mniejszym przyznawał 40 lat odpustu²⁷ (zapewne w oryginale chodziło o 40 dni). Biorąc pod uwagę fakt, że spisy te zachowały się w kodeksach rękopiśmiennych przechowywanych w Polsce, były one także publikowane w wersji drukowanej, o czym informują inkunabuły przechowywane choćby w Bibliotece Jagiellońskiej. Nadania te były znane zakonnikom. Nie można jednoznacznie stwierdzić, że bracia mniejsi głosili te nadania już w XIII w. Niestety, w przebadanym materiale źródłowym próżno szukać odpowiedzi czy zakonnicy pobożne pielgrzymki podejmowane za zgodą przełożonych²⁸ identyfikowali z podróżami; jeśli tak, to wówczas mogli posługiwać się wspomnianymi wyżej bullami papieskimi.

Nader istotne znaczenie przy omawianiu dokumentów, mocą których udzielano wiernym odpustów w zamian za wsparcie w podróży, posiada dyplom wystawiony w Bazylei dnia 14 kwietnia 1436 r. przez Ojców zgromadzonych na Soborze Bazylejskim. Zachęcano w nim wiernych między innymi do udzielenia wsparcia materialnego organizowanej krucjacie przeciwko Turkom. Określono nawet wysokość jałmużny, zrównując ją z tygodniowymi kosztami utrzymania siebie i rodziny²⁹. Na podstawie tego nadania, po obdarowaniu jałmużną duchownych należących do Kościoła wschodniego, udających się na obrady soboru, wierni otrzymywali 7 lat i 7 kwadragen odpustu³⁰. Biorąc pod uwagę ten ostatni zapis, dokument ten należy zaliczyć do pierwszej kategorii dyplomów odpustowych, przyznających wiernym indulgencję po udzieleniu wsparcia w podróży pewnej ściśle określonej grupie osób.

Drugi typ sygnalizowanych wyżej dokumentów odpustowych w odniesieniu do ziem Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego jest prawdziwą rzadkością. Jednym z tych nielicznych nadań jest odpust kolektywny, czyli udzielony przez kilku dostojników kościelnych³¹, a wystawiony przez kardynałów w Rzymie 29 stycznia 1467 r.³² Wierni w zamian za udzielenie wsparcia subdiakonowi krakowskiemu Mikołajowi Lipnickiemu, który wraz z bratem Jerzym wracał do kraju z niewoli tureckiej, do której dostał się w czasie wyprawy warneńskiej w 1444 r., mogli otrzymać odpust wynoszący 100 dni³³. Można przypuszczać, że dla braci, którzy dopiero co uciekli z niewoli tureckiej i nie posiadali żadnych środków do życia, a próbowali powrócić po latach do kraju, dokument ten miał wyjątkową wartość. Waldemar Bukowski zwrócił uwagę, że w czasie drogi powrotnej, wiodącej przez kraje Rzeszy, Mikołaj i Jerzy mogli pełnić funkcje swoistych *heroldów* nowej wyprawy krzyżowej³⁴. W czasie wędrówki do kraju udali się do biskupa Schwerinu Wenera Wolmersa, który rezydował wówczas w Bützow. Tam też uzyskali odeń dokument, w którym polecał pobożnych wędrowców i zezwalał na głoszenie odpustu udzielonego przez kardynałów³⁵.

Ta wyjątkowa odyseja obu braci zakończyła się zimą 1468 r., gdy dotarli do Polski. Poświadcza to dokument arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Gruszczyńskiego z 7 marca 1468 r., w którym ordynariusz diecezji przyznawał wszystkim wiernym, którzy uczcili relikwie przywiezione przez archidiacona Mikołaja, 40 dni odpustu³⁶. Dokumenty, które otrzymali Mikołaj i Jerzy Lipniccy, ilustrują praktykę zachęcania wiernych do udzielania jałmużny wędrowcom. Kardynałowie rzymscy wyraźnie zaznaczali, że ich nadanie odnosi się do wszystkich ziem przemierzanych przez byłych tureckich jeńców, a w zamian za wsparcie ich i jałmużnę przyznawali każdy od siebie 100 dni odpustu. Ograniczyli jednak okres udzielania tej indulgencji do trzech lat.

Dysponujemy również papieskim glejtem wydanym dla mnicha bazylikańskiego Nila. Był on posłem władcy Gruzji Konstantyna II, który udał się do papieża Aleksandra VI, celem omówienia kwestii unii kościelnej. Jego pobyt w Wiecznym Mieście poświadczony jest w 1496 r. Tym samym nawiązywał do postanowień soboru florenckiego, a jego poselstwo miało stanowić wstęp do rozmów dotyczących sojuszu antytureckiego³⁷. Papież Aleksander VI w bulli wystawionej w czerwcu 1496 r. polecał zagwarantować posłowi i jego towarzyszom bezpieczną podróż i wszelkie ułatwienia w drodze. Osoby, które wsparły go w czasie podróży, otrzymywały 30 lat odpustu. Czas, w którym możliwe było udzielanie tego typu nadań, papież ograniczył do jednego roku³⁸. Zakonnik ten w drodze powrotnej przemierzył ziemie Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest bowiem poświadczona jego obecność na dworze wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka³⁹. Wedle informacji umieszczonej poniżej dokumentu przebywał on w Nowogródku, co zapewne miało miejsce w październiku 1497 r., 28. dnia tegoż miesiąca książe znajdował się w tym mieście, o czym informuje *itinerarium* sporządzone przez Macieja Naumana⁴⁰. W drodze powrotnej zapewne mnich ten, będący posłem władcy Gruzji, spotkał się z przedstawicielami polskich elit, do których zaliczali się duchowni. Niestety, nie dysponujemy wzmiankami o tym, aby ordynariusze diecezji położonych w Polsce bądź Litwie potwierdzili ten papieski odpust, udzielając od siebie zwyczajowych 40 dni odpustu⁴¹. Swoisty dokument ułatwiający podróżowanie, jak również gwarantujący bezpieczeństwo w czasie wędrowki, wystawiony dla gruzińskiego posła został wzbogacony o nadanie odpustu. Można przypuszczać, że klauzulę tę umieszczono w dyplomie, aby dodatkowo podkreślić rangę poselstwa.

Te dwa dokumenty zamykają listę nadań odpustów udzielanych wiernym wspomagającym wędrowców na ziemiach polskich. Można przypuszczać, że zostały one wystawione na ich prośbę, gdyż z całą pewnością ułatwiały one podróż. Oba zostały wystawione poza granicami Polski, aczkolwiek dotyczyły tych ziem. Zostały przygotowane, spisane i ogłoszone przez niezwykle rozbudowane kancelarie posługujące się wieloma wzorami dyplomów. Mogły one jednakże zainspirować ordynariuszy diecezji, z którymi zetknęli się wędrowcy. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że wracający z niewoli tureckiej subdiakon krakowski trafił na dwór arcybiskupa gnieźnieńskiego.

Być może stosowne dokumenty były wystawiane pątnikom z Polski, zmierzającym do najważniejszych miejsc kultu w Europie. Biorąc pod uwagę fakt zachowania tak niewielu paszportów pielgrzymich z tych obszarów, powyższa hipoteza pozostaje jedynie w sferze domysłów.

Kontynuując rozważania dotyczące indulgencji, jakimi obdarowywano osoby, które pomogły wędrowcom, powinniśmy również poruszyć kwestię odpustów związanych z budową dróg i mostów. Te jedne z najstarszych kategorii dokumentów odpustowych były bardzo popularne (co zasygnalizowano powyżej) w Europie Zachodniej. Lektura odnalezionych dokumentów odnoszących się do Korony i Litwy nie wykazała ani jednego takiego nadania⁴². Dokumenty te jednakże zapewne były na tych terenach ogłaszane. Istnieje kilka poszlak potwierdzających powyższą hipotezę, tym bardziej że spotykamy je w odniesieniu do Śląska w XV w. Warto tutaj wspomnieć o bulli odpustowej papieża Piusa II z 22 kwietnia 1461 r., w której przyznawał wrocławianom odpust zupełny, między innymi za pomoc przy odbudowie zniszczonych mostów. Nadanie to pierwotnie miało obowiązywać przez 5 lat⁴³.

Nadania takie zapewne były znane także poza obszarem Śląska, przemawiałyby za tym bulla wspomnianego Piusa II z 17 grudnia 1461 r. Papież przyznawał w niej legatowi Hieronimowi Lando, arcybiskupowi Krety⁴⁴, prawa udzielania odpustów wynoszących 1 rok i 40 dni na terenie legacji – która obejmowała Królestwo Polskie, ziemie Śląska i Prusy – wiernym, którzy przyczynili się do wzniesienia bądź odbudowy lub remontu świątyń, szpitali, mostów i innych pobożnych uczynków⁴⁵. Co prawda, spośród odnotowanych nadań odpustów, udzielonych przez papieskiego legata wiernym mieszkającym w Polsce, nie udało się odnaleźć tych, które były związane z budową mostów, to nie można jednakże wykluczyć, że takowych nie wystawił⁴⁶. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że Hieronim Lando, przebywając we Wrocławiu 9 lutego 1459 r., przyznał odpust wiernym, którzy ilekroć przyczynili się do budowy mostu, otrzymywali 40 dni indulgencji⁴⁷. Nadanie to zostało następnie potwierdzone i poszerzone o dalszych 40 dni przez biskupa wrocławskiego Jodoka⁴⁸.

Można przypuszczać, że o dyplomy te zabiegali sami mieszkańcy Śląska, gdyż to oni byli najbardziej zainteresowani w polepszeniu stanu dróg i mostów znajdujących się na tym obszarze. Przypuszczenie, że papieski legat Hieronim mógł udzielić także odpustów w związku z tymi uczynkami na terenie Polski, potwierdzałby fakt, że dostojnik ten, prócz dokumentu z 1459 r., wystawił kolejny odpust w 1463 r. Tym razem dotyczył on mostu na Odrze we wsi Czerna, przez którą wiodła droga z Głogowa do granicy polskiej. Pomagając przy jego reparacji, można było otrzymać 1 rok i 40 dni odpustu⁴⁹.

Kolejne wskazówki potwierdzające hipotezę, że nadania te zapewne także były wystawiane w Polsce, przynoszą mieszczańskie legaty. Elżbieta Piwowarczyk, analizując źródła odnoszące się do dziejów średniowiecznego Krakowa, zwróciła uwagę na zapisy określane mianem *zum Wege zum Stege*⁵⁰. Autorka tłumaczy je jako

donacje, które miały zostać przeznaczone na drogi i ścieżki. Zwrot ten korespondowałby z zakorzenioną w Europie Zachodniej praktyką obdarowywania odpustami wiernych, którzy przyczynili się do budowy dróg i mostów. Natomiast prace nad polepszeniem stanu dróg i mostów zaliczano do pobożnych uczynków. Być może krakowscy mieszczanie, którzy utrzymywali ożywione kontakty handlowe ze śląskimi miastami zetknęli się z tą kategorią na terenie Śląska, a zwyczaj ten niejako przeszczepili do Krakowa.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, iż pomimo faktu, że na terenie Polski i Litwy udało się odnaleźć zaledwie nikłe ślady zwyczaju obdarowywania wiernych odpustami w związku z pomocą udzieloną wędrowcom, bezsprzecznie praktyka ta była stosowana. Nie sposób, w oparciu o obecny stan wiedzy, jednoznacznie odpowiedzieć, czy łączono paszporty pielgrzymie z nadaniami odpustów dla osób pomagających w podróży średniowiecznym pątnikom. Indulgenje związane z budową mostów, z których korzystali wędrowcy i pielgrzymi, znane są z terenów Śląska czy z pobliskiej Pragi⁵¹, stąd zapewne wzory tych nadań były znane średniowiecznemu duchowieństwu w Polsce.

Przypisy:

¹ https://extranet.uj.edu.pl/bmb/,DanaInfo=apps.brepolis.net+search.cfm?action=search_simple_result&startrow=1&search_order=year_desc&add_to_search_history=1&log_simplesearch=1&source=IMB&source=BCM&full_text_boolean=and&full_text=%22pilgrims%22&author_name_boolean=and&author_name=&discipline_boolean=and&discipline=All+Academic+Disciplines&area_boolean=and&area=All+Geographical+Areas¢ury_boolean=and¢ury_from=¢ury_to= (23.08.2011 r.).

² Zob. przykładowo D. Webb, *Pardons and Pilgrims*, [w:] *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe*, ed. R. N. Swanson, Leiden-Boston 2006, s. 241, 266–268; eadem, D. Webb, *Medieval European Pilgrimage, c. 700 – c. 1500*, Palgrave Macmillan 2002, s. 63.

³ H. Manikowska, *Jerozolima–Rzym–Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wrocław 2008, s. 8, 12; zob. też L. A. Craig, *Wandering Women and Holy Matrons. Women as Pilgrims in the Later Middle Ages*, Leiden-Boston 2009, s. 131.

⁴ Zob. edycję XIV-wiecznego przewodnika *Loca peregrinationis terrae sanctae. Czternastowieczny przewodnik po Ziemi Świętej*, do druku przygotował, wstęp i przypisami opatrzył W. Mruk, Kraków 2005 (tam dalsza literatura); D. Webb, *Medieval European Pilgrimage*, op. cit., s. 28; H. Manikowska, *Jerozolima–Rzym– Compostela, passim*; W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki po Ziemi Świętej związane ze środowiskiem franciszkańców*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, 2001, z. 128, s. 52–53;

idem, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Kraków 2001, s. 37–39, 59, 61; S. Heath, *Pilgrim life in the Middle Ages*, London 1911, s. 337; D. Webb, *Pardons and Pilgrims*, op. cit., s. 259–260, 270–272; XIII w. przewodniki po Ziemi Świętej omawia W. Mruk, *Franciszkanie i Ziemia Święta w XIII wieku (do roku 1291)*, Kraków 2010, s. 207–208; zob. też E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 164; A. Osterrieth, *Medieval Pilgrimage: Society and Individual Quest*, „Social Compass”, 1989, vol. 36, no 2, s. 150; T. Saastamoinen, *The Use of History in Late Medieval Guidebooks to Rome*, [w:] *XIV International Economic History Congress, Session 48*, s. 1–8; www.helsinki.fi/iehc2006/papers2/saastamoinen.pdf stronę przeglądano 24.VI.2007 r.; J. R. Hulbert, *Some Medieval Advertisements of Rome*, „Modern Philology”, 1923, vol. 20, no 4, s. 403–424; J. Kaliszuk, *Travel Guides to the Holy Land in Polish Collections (14th–15th century)*, [w:] *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Pilgrimage in European Culture. Tagungsband Pöbram, 26–29 Mai 2004*, hrsg D. Doležal, H. Kühne, Frankfurt am Main 2006, s. 81–94.

⁵ Zob. uwagi H. Manikowska, *Jerozolima–Rzym–Compostela*, op. cit., s. 14.

⁶ N. Paulus, *Indulgences as a social factor in the Middle Ages*, translated by J. Elliot Ross, New York 1922; zob. też uwagi A. Minnis, *Purchasing Pardon: Material and Spiritual Economies on the Canterbury Pilgrimage*, [w:] *Sacred and Secular in Medieval and Early Modern Cultures. New Essays*, ed. L. Besserman, Palgrave Macmillan 2006, s. 64; D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, London–New York 2001, s. 70–71, 90; zagadnienie nadań odpustowych dla pielgrzymich hospicjów odnotował W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej*, op. cit., s. 89; zob. też M. Harvey, *The English in Rome 1362–1420. Portrait of an Expatriate Community*, Cambridge 2004, s. 58–59, 74–75; warto zwrócić uwagę na interesującą bullę odpustową Klemensa VI z 14 marca 1351 r., w której papież przyznawał odpust 1 roku i 40 dni wiernym, którzy nawiedzili kościół i cmentarz położony w pobliżu Londynu, przeznaczony dla biedaków i pielgrzymów, ufundowany przez Waltera de Mauny, *Calendar of Entries in the Papal Registers Relating to Great Britain and Ireland*, vol. 3 Papal Letters A. D. 1342–1362, ed. W. H. Bliss, C. Johnson, London 1897, s. 395; zob. też rozszerzenie tego nadania *ibidem*, s. 468, 488.

⁷ D. Webb, *Pardons and Pilgrims*, op. cit., s. 242.

⁸ N. Paulus, *Indulgences as a social factor*, op. cit., s. 67–104; zob. też R. W. Shaffern, *The Penitents' Treasury. Indulgences in Latin Christendom, 1175–1375*, Scranton–London 2007, s. 58–60; R. N. Swanson, *Indulgences in Late Medieval England. Passports to Paradise?*, Cambridge 2007, s. 47, 60–61; J. Sumption, *Pilgrimage. An Image of Mediaeval Religion*, London 1975, s. 176; J. J. Jusserand, *English Wayfaring Life in the Middle Ages (XIV–th century)*, translated by L. Toulmin Smith, London 1921, s. 36–39, 57, 78; C. Wordsworth, *On some Pardons or Indulgences preserved in Yorkshire, 1412–1527*, „The Yorkshire Archaeological Journal”, 1902, vol. 16, s. 375, 382, 383, 388–389; C. Walford, *Bridges: Their Historical and Literary Associations*, „Transactions of the Royal Historical Society. New Series”, 1884, vol. 1, s. 366–367; W. T. Jackman, *Le développ-*

ment des moyens de transport dans l'Angleterre moderne, „Annales de Géographie”, 1920, vol. 29, no 157, s. 60; J. A. Bowman, *The Bishop Builds a Bridge: Sanctity and Power in the Medieval Pyrenees*, „The Catholic Historical Review”, 2002, vol. 88, no 1, s. 11–12.

⁹ *Bullaire des indulgences concédées avant 1431 à l'oeuvre du Pont d'Avignon par les souverains pontifes*, publié par le marquis de Ripert-Monclar, Monaco-Paris 1912.

¹⁰ H. Manikowska, *Jerozolima-Rzym-Compostela*, op. cit.; eadem, *Ruch pielgrzymkowy na Śląsku w późnym średniowieczu – problemy badawcze*, [w:] H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1995, s. 225–241; eadem, *Wrocławski Liber indulgentiarum z końca XV w.*, [w:] M. Drzewiecki (red.), *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięciolate urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa-Pułtusk 1999, s. 131–143; eadem, *Koszty pielgrzymki Piotra Rindfleischa, kupca wrocławskiego do Ziemi Świętej*, [w:] C. Buśko (red.), *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praga 2002, s. 257–264; eadem, *Źródła wrocławskie (i wrocławian dotyczące) do „wielkiego pielgrzymowania” u schyłku średniowiecza*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, R. 56: 2006, nr 1, s. 45–59.

¹¹ W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, op. cit.; idem, *Przyczyny krytyki ruchu pątniczego w XIV–XV wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2002, z. 129, s. 9–17; idem, *Status prawny pielgrzymów. Wybrane aspekty prawne pielgrzymowania w wiekach średnich*, „Peregrinus Cracoviensis”, 1996, z. 4, s. 113–124; idem, *Zaplecze techniczne pielgrzymowania i warunki pobytu pątników w Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV w.*, „Peregrinus Cracoviensis”, 2001, z. 12, s. 51–66; idem, *Sułtan ma sześć słoń i jedną bestię, którą nazywają Zarahpha. Świat egzotycznej przyrody w relacjach tacińskich pątników odwiedzających Ziemię Świętą w XIV w.*, „Peregrinus Cracoviensis”, 2005, z. 16, s. 33–40; idem, *Itinerarium de Brugis i opisane w nim szlaki przebiegające przez Polskę*, [w:] A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz (red.), *Drogi św. Jakuba w Polsce. Stan badań i organizacja*, Kraków 2008, s. 45–53; idem, *Średniowieczny pielgrzym czy średniowieczny turysta?*, [w:] A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz (red.), *Kult św. Jakuba Apostoła na szlakach pielgrzymkowych do Santiago de Compostela*, Kraków 2010, s. 35–41.

¹² *Urbs populosissima, opulentissima, liberalissima. Mit czy rzeczywistość późnośredniowiecznej Wenecji?*, Kraków 1997, s. 70–77; eadem, *Wenecja jako etap podróży do Ziemi Świętej*, [w:] H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1995, s. 126–146.

¹³ *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy*, J. Wiesiołowski (red.), Poznań 1993; *Jerozolima w kulturze europejskiej*, P. Paszkiewicz, T. Zadrozny (red.), Warszawa 1997; *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*, R. Knapieński (red.), Lublin 2002; oraz przytaczane powyżej publikacje pod redakcją Antoniego Jackowskiego.

¹⁴ Odnośnie do pielgrzymek podejmowanych na terenie Polski zob. artykuły Siostry Aleksandry Witkowskiej zebrane w *Sancti, miracula, peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008*,

Lublin 2009. Wstępna charakterystyka źródeł do dziejów pielgrzymek została przedstawiona w szkicu W. Szymborski, *Źródła do dziejów ruchu pielgrzymkowego – próba klasyfikacji*, „Peregrinus Cracoviensis”, 2006, z. 17, s. 33–43.

¹⁵ A. Gransden, *Letter of Recommendation from John Whethamstede for a Poor Pilgrim, 1453/54*, „The English Historical Review”, 1991, vol. 106, no 421, s. 934.

¹⁶ Odnośnie do pamiątek przywożonych przez pielgrzymów zob. D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage*, op. cit., s. 124–132; zob. też uwagi dotyczące przekazu symbolicznego znaczków pielgrzymich M. de Kroon, *Medieval Pilgrim Badges and their Iconographic Aspects*, [w:] *Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles. Texts*, ed. S. Blick, R. Tekippe, Leiden-Boston 2005, s. 385–403.

¹⁷ Przykłady te sygnalizuje A. Gransden, *Letter of Recommendation*, op. cit., s. 933–934; C. Wordsworth, *On some Pardons*, op. cit., s. 395–396.

¹⁸ Kary pielgrzymek nakładane przez średniowieczną inkwizycję omawia P. Kras, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem. System inkwizycyjny w średniowiecznej Europie*, Lublin 2006, s. 367–373.

¹⁹ *Calendar of Entries in the Papal Registers Relating to Great Britain and Ireland*, vol. XI Papal Letters A.D. 1455–1564, ed. I. A. Twemlow, London 1921, s. 607–608.

²⁰ W. Mruk, *Status prawny pielgrzymów*, op. cit., s. 114, 116; H. Zaremska, *Banici w średniowiecznej Europie*, op. cit., s. 37; odnośnie do przywilejów, jakie posiadali pielgrzymi zob. W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej*, op. cit., s. 53–56, 81; D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage*, op. cit., s. 95, 98–99; J. Sumption, *Pilgrimage*, op. cit., s. 168–169, 179–180; D. J. Birch, *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages. Continuity and Change*, Woodbridge 1998, s. 72–75; z terenów Europy Zachodniej można napotkać dokumenty przyznające odpust za nawiedzenie świątyni, w których podkreślono, że jeżeli ktoś napadnie i ograbi pielgrzymów zdążających do tej świątyni zostanie obłożony ekskomuniką, zob. bullę papieską z 14 czerwca 1453 r. *Calendar of Entries in the Papal Registers Relating to Great Britain and Ireland*, vol. X Papal Letters A.D. 1447–1455, ed. J. A. Twemlow, London 1915, s. 124.

²¹ Zob. W. Szymborski, *Uwagi o średniowiecznych i wczesnonowożytnych paszportach dla pielgrzymów udających się z Polski do Rzymu i Jerozolimy*, [w:] J. Smółucha, A. Waško, T. Graff, P. F. Nowakowski (red.), *Historia vero testis temporum. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Kraków 2008, s. 307–315; B. Możejko, *Materiał źródłowy z Gdańska do dziejów późnośredniowiecznych pielgrzymek – rekonesans badawczy*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze*, Malbork 2009, s. 116–117.

²² *Nieznane źródło do dziejów pielgrzymek do Ziemi Świętej, Rzymu i innych miejsc świętych*, wyd. W. Szymborski, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 2007, t. 13, s. 143–153.

²³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 2424 III *Zbiór dokumentów różnych, po części oryginalnych 1383–1819*, k. 32 r. W tym samym rękopisie zachował się dokument, w formie drukowanego formularza z wolnymi miejscami, w których

należało wpisać imię i nazwisko penitenta oraz datę, poświadczający odbycie spowiedzi przez Wawrzyńca Bieniewskiego w Bazylice św. Piotra w Rzymie. *Ibidem*, k. 31 r.

²⁴ Zob. aneks I, w którym rozpisano 1611 dokumentów odpustowych skierowanych do wierznych na terenie Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego od XII w. do 1525 r. W. Szymborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011, s. 271–568.

²⁵ Lakoniczna wzmianka o tych nadaniach nie pozwala na określenie kontekstu wypraw podejmowanych przez franciszkanów. Rękopisy oraz starodruki zawierające wykazy odpustów udzielonych zakonom żebraczym zostały omówione w pracach: W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, Aneks I, nr 326, s. 327; *idem*, *Niebiańska ekonomia – uwagi o funkcjonowaniu odpustów w kręgu zakonów mendykanckich w średniowiecznej Polsce*, [w:] W. Długokęcki, T. Gałuszka OP, R. Kubicki, A. Zajchowska (red.), *Inter oeconomiam coelestem et terrenam. Mendykanci a zagadnienia ekonomiczne*, Kraków 2011, s. 133 i n.

²⁶ Pewne aspekty tego zagadnienia związane ze zbiorczymi zestawieniami indulgencji przyznanych zakonom żebraczym zostały zasygnalizowane w szkicu: W. Szymborski, *Uwagi o znaczeniu religijnym Sanktuarium Matki Bożej Piaskowej w Krakowie na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, „*Peregrinus Cracoviensis*”, 2011, z. 22, s. 202–208; *idem*, *Uwagi o średniowiecznym przewodniku po odpustach nadanych szpitalowi duchaków w Krakowie*, [w:] J. Drabina (red.), *Z religijnych zagadnień średniowiecza*, Kraków 2008, s. 163–164.

²⁷ W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, Aneks I, nr 1416, s. 528, 530.

²⁸ Warto w tym miejscu wspomnieć o bulli Aleksandra IV z 3 stycznia 1256 r. Udzielał w niej odpustu zupełnego braciom kaznodziejom udającym się do Ziemi Świętej pod warunkiem posiadania zgody przełożonego, W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, Aneks I, nr 103, s. 288.

²⁹ Odnośnie do formularzy dokumentów krucjatowych zob. W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, *op. cit.*, s. 71–72; *idem*, *Sprzedaż na terenie Polski odpustów w obronie wyspy Rodos*, „*Nasza Przeszłość*”, 2011, t. 115–116, s. 545–548; *idem*, *Czyścowa nagroda dla wiernych w Polsce i Wielkim Księstwie Litewskim za udział w walkach z Turkami w XV i XVI w.*, w druku.

³⁰ Dokumenty te zachowały się w zbiorach Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie, dokument pergaminowy 342 oraz Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, fond 131, sprawa 342, a jej odpisy w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej, rkps 424, k. 47 r–48 v i Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, Ms F 225, k. 268 r–269 v, 272 r–v; W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, Aneks I, nr 781, s. 408. Zob. też uwagi związane ze zbliżonym nadaniem związanym z delegacją na sobór w Bazylei w 1439 r. R. N. Swanson, *Indulgences in Late Medieval*, *op. cit.*, s. 70.

³¹ Zagadnienie odpustów kolektywnych omówił P. H. Delehaye, *Les Lettres d’Indulgences Collectives*, „*Analecta Bollandiana*”, 1926, t. 45, s. 342–379; *idem*, *Les Lettres d’Indulgences Collectives*, „*Analecta Bollandiana*”, 1927, t. 46, s. 97–123; *idem*, *Les Lettres d’Indulgences Collectives*, „*Analecta Bollandiana*”, 1928, t. 47, s. 148–157, 287–343.

³² Informacje o wystawcach dokumentu zamieszcza W. Bukowski, *Apostazja Mikołaja Lipnickiego. Przyczynek do losów „Warneńczyków” (ze spuścizny Antoniego Prochaski)*, [w:] *Historia vero testis temporum*, aneks dokument nr 3, przypisy 1–8, s. 389; W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, Aneks I, nr 1035, s. 453–454.

³³ Losy Mikołaja z Lipnicy przedstawił W. Bukowski, *Apostazja Mikołaja Lipnickiego*, *op. cit.*, s. 365–376; odpis dokumentu odpustowego znajduje się w Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, rkps 8844, s. 66–67; wydał go w aneksie do swego artykułu W. Bukowski, *Apostazja Mikołaja Lipnickiego*, aneks dokument nr 3, s. 389–391.

³⁴ W. Bukowski, *Apostazja Mikołaja Lipnickiego*, *op. cit.*, s. 374.

³⁵ W. Bukowski, *Apostazja Mikołaja Lipnickiego*, *op. cit.*, aneks dokument nr 4, s. 392–393.

³⁶ W. Bukowski, *Apostazja Mikołaja Lipnickiego*, *op. cit.*, aneks dokument nr 5, s. 394–395.

³⁷ Odnośnie do kwestii poselstwa zob. *Annales Ecclesiastici Caesaris S. R. E. Card. Baronii, O. Raynaldi, J. Laderchii*, t. 30 1481–1512, Paryż 1877, nr 21–23, s. 254–257; L. Pastor, *The History of the Popes, from the close of the Middle Ages drawn from the Secret Archives of the Vatican and other original sources*, ed. F. I. Antrobus, vol. 6, London 1898, s. 146. Kwestia planów krucjat antytureckich w kontekście polskiej polityki zagranicznej została omówiona przez J. Smołuchę, *Papiestwo a Polska w latach 1484–1526. Kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego*, Kraków 1999.

³⁸ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, ed. A. Theiner, t. 2 ab Ioanne PP. usque ad Pium PP. V 1410–1572, Romae 1861, nr 289, s. 261. Zob. też Archivio Segreto Vaticano, Arm. 32, t. 21, k. 4 v, 164 v–165 r. Za udzielenie odpisu tej bulli dziękuję dr. Januszowi Smołusze.

³⁹ *Ibidem*. Zapewne podążył znaną trasą wiodącą z Rzymu do Krakowa, po czym udał się na Litwę. Odnośnie do drogi Kraków – Rzym zob. F. Papée, *Marszruta poselska z Krakowa do Rzymu około r. 1458*, [w:] *idem, Studya i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka*, Warszawa 1907, s. 279–281.

⁴⁰ M. Nauman, *Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego (czerwiec 1492–sierpień 1506)*, [w:] J. Ochmański (red.), *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, Poznań 1971, s. 126.

⁴¹ Odnośnie do tej praktyki zob. W. Szymborski, *Uwagi o fałszerstwach i nadużyciach dokumentów odpustowych w Polsce w świetle postanowień statutów synodalnych na tle krytyki zjawiska odpustów w średniowiecznej Polsce*, [w:] P. F. Nowakowski, W. Szymborski (red.), *Miłosierdzie teoria i praktyka życiowa*, Kraków 2009, s. 210–211.

⁴² Wykaz przebadanych zespołów archiwalnych i zbiorów bibliotecznych przechowywanych w archiwach i bibliotekach znajdujących się w Polsce, Ukrainie i Litwie został zamieszczony w pracy W. Szymborski, *Odpusty w Polsce, passim*.

⁴³ *Politische Correspondenz Breslaus 1454–1463*, Hrsg H. Markgraf, *Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd 8, Breslau 1873, nr 56, s. 55–56; zob. N. Paulus, *Indulgences as a social factor*, *op. cit.*, s. 100; K. Dola, *Odpusty w średniowiecznym Wrocławiu*, [w:] M. Goliński, S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi*

A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, Wrocław 2001, s. 361–362; J. Drabina, *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w.*, Wrocław 1988, s. 133, 161; *idem*, *Wrocławska kapituła katedralna i jej stosunek do politycznych wydarzeń lat 1453–1471*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 1969, t. 2, s. 194–195; J. Smołucha, *Polityka kurii rzymskiej za pontyfikatu Piusa II (1458–1464) wobec Czech i krajów sąsiednich. Z dziejów dyplomacji papieskiej w XV wieku*, Kraków 2008, s. 197, 222.

⁴⁴ Odnośnie do działalności Hieronima Lando zob. J. Smołucha, *Polityka kurii rzymskiej*, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁵ *Zbiór dokumentów Zakonu OO. Paulinów w Polsce*, wyd. J. Fijałek, t. I 1328–1464, Kraków 1938, nr 150, s. 302–303 = *Bullarium Poloniae*, ed. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cooperantibus P. Sczaniecki, M. Kowalczyk, t. VI 1447–1464, Romae-Lublin 1998, nr 1714, s. 367; W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, *op. cit.*, Aneks I, nr 987, s. 444–445.

⁴⁶ Hieronim udzielił odpustów wiernym nawiedzającym i wspierającym następujące świątynie położone w: Tarnowie, Łęczycy, bractwu funkcjonującemu przy katedrze płockiej czy paulinom na Jasnej Górze. W. Szymborski, *Odpusty w Polsce*, *op. cit.*, Aneks I, nr 989, s. 445; nr 999, s. 446; nr 1002, s. 447; nr 1004, s. 447, nr 1005, s. 447.

⁴⁷ *Politische Correspondenz Breslaus*, nr 35, s. 37–38.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 38.

⁴⁹ F. Minsberg, *Geschichte der Stadt und Festung Groß-Glogau*, Bd 1, Glogau 1853, nr 67, s. 440–441; N. Paulus, *Indulgences as a social factor*, s. 100.

⁵⁰ E. Piwowarczyk, *Legaty testamentowe ad pias causas w XV-wiecznym Krakowie. Z badań nad pobożnością miejską*, Kraków 2010, s. 243–246, 382–383.

⁵¹ N. Paulus, *Indulgences as a social factor*, *op. cit.*, s. 100.

Spiritual help? – indulgences granted to faithful who helped medieval travellers and pilgrims

(SUMMARY)

The purpose of this article is to describe the characteristics of religiousness of society in medieval Poland on the basis of an analysis of indulgences granted to pilgrims. For this purpose, the form of indulgences given to faithful who supported medieval pilgrims is shown as well as changes occurring in their content over time. Analysis of all registered indulgences in medieval Poland (more than 1,600 documents) has shown that this type of an indulgence document was extremely rare in medieval Poland. Such documents are mentioned in manuscripts written by mendicants (Franciscans, Dominicans) and constituted privileges, indulgences granted by the papal chancery. Next, attention was paid to another type of indulgence granted by the papacy and medieval bishops to encourage members of

the Church to help pilgrims. Pardons were also connected with pious acts such as building roads and bridges to help medieval travellers. Such cases were recorded in Silesia in the 15th century.

*Wiktor Szymborski, dr
Instytut Historii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków*